

Kontrafaktisk historieskrivning—en variant av komparativ metod

Leos Müller

Docent i historia, historiska institutionen, Uppsala universitet

VR:s seminarium: "Att förutsäga framtiden — om prognoser och kontrafaktisk historieskrivning". Den 2 oktober 2008

Introduktion

Har historiker något att säga om framtiden? Svaret på denna fråga beror helt och hållet på hur vi ser på historia som vetenskaplig disciplin och vad vi ser som historikerns huvuduppgift. Det är alltså en fråga som har att göra med disciplinens identitet—som vetenskap, och vilken typ av vetenskap.

En ofta upprepad kliché om historien är att det enda som vi kan lära oss av den är att vi inte kan lära oss något. Det finns naturligtvis få historiker som skulle skriva under den. Men i grunden uttrycker påståendet en syn som faktiskt inte är ovanlig, nämligen syn att historien består av en räkka av unika händelser. Om varje händelse är unik, om varje kausalitet är specifik, då kan vi inte uttala oss om kommande händelser; vi har helt enkelt inget att säga om framtiden. Historia blir en spännande berättelse, förhoppningsvis underhållande, och möjligen sedelärande, men inte ett verktyg för prognoser. Denna uppfattning kan å ena sidan beskrivas som föråldrad. Den hade dominerat vår disciplin under flera hundra år, långt in på 1900-talet. Men den är faktiskt ganska stark även idag: i den populärhistoriska produktionen, i biografigenre, i den allmänna misstron mot teoretiska modeller och generella förklaringar bland historiker. Jag skulle vilja hävda att perspektivet faktiskt blivit starkare idag än på 1970- eller 1980-talen.

Sedan har vi den andra betydligt yngre traditionen av historieskrivning som ser som historikerns uppgift i första hand att förklara de historiska skeendena, att hitta underliggande faktorer som kan hjälpa oss att förstå de stora trenderna. Väldigt förenklat kan vi säga att det är en historieskrivning som närmar sig samhällsvetenskaperna. Det är också denna historieskrivning som anammar samhällsvetenskapliga teorier och modeller, och arbetsmetoder. Målet är att avslöja stora generella sammanhang, helt enkelt samhällseliga lagar. Dock i de flesta fall förblir historiker skeptiska till alltför stora generaliseringar. Historiker föredrar "middle-range" teorier, alltså teorier med begränsad giltighet i tid och rum. Skepsis har kanske i första hand med tidsperspektivet att göra. Medan samhällsvetare arbetar med samtid, och hur lång är den? arbetar historiker med ett betydligt längre tidsperspektiv, kanske inte evighet men i alla fall den tid då det mänskliga samhället funnits. Det är uppenbart, t ex att marknadslagar och följaktligen förklaringar som bygger på marknadslagar, är användbara endast i de samhällen där det finns någon marknad.

På ett sätt skulle man kunna hävda att historievetenskapen har betydligt bättre verktyg än samhällsvetenskaperna, när det gäller prognostisering, därför att historiker är medvetna om att spelregler ändras, att lagar kan upphöra att gälla. Något helt annat är dock om denna kunskap är mer användbar för att göra prognoser.

Två traditioner av kontrafaktisk historieskrivning

Dessa två traditioner av historieskrivning, den klassiska historicismens tradition å den ena och 1900-talets historievetenskapliga tradition å den andra sidan är faktiskt närvarande även i synen på kontrafaktisk historieskrivning. Vanligtvis när vi talar om kontrafaktisk historieskrivning, eller också ”if...”, på svenska ”om...” historia, menar vi en berättelse som tar sin början i verkligheten men där författaren—och oftast är det författaren och inte akademisk historiker—ändrar en väsentlig bit av den historiska verkligheten: ett slag som förlorades vinnas, en betydelsefull aktör som mördades överlever, och händelsen ändrar historiens gång. Ni har säkert läst eller sett liknande historier.

Ett utmärkt exempel på sådan historia är nyligen publicerad roman av Philip Roth, *Konspirationen mot Amerika*. I romanen förlorar presidenten Roosevelt sitt tredje val 1941 till republikanernas påhittade, den mycket populära men protyske Charles Lindbergh. Lindbergh är naturligtvis inte påhittad person, likväl hans sympatier för Hitler, men han hade inte så höga politiska ambitioner. Med Lindbergh som president blir USA:s historia efter 1941 annorlunda. Landet sluter en pakt med Hitler, antisemitiska stämningar tar över och amerikansk judar börjar emigrera till Kanada.

Om jag förstår Roth rätt vill han först och främst visa att antisemitism inte är ett unikt tyskt eller europeiskt fenomen utan kunde lika väl utvecklas mycket starkt i USA. Hans sätt att arbeta med kontrafaktisk historieskrivning är dock traditionellt; han väljer en betydelsefull aktör och ersätter honom med en annan aktör. Denna historiesyn passar utmärkt ihop med den traditionella historieskrivningen där man tillmätte enskilda aktörer avgörande betydelse för historiens förlopp, och där historien förklarades snarare genom aktörernas tänkande, motiv, psykologi, och individuella handlingar än med breda ekonomiska och sociala förutsättningar under vilka de levde och agerade. Naturligtvis, metoden är effektiv också för att nå många läsare som vill läsa om de stora aktörerna, om Roosevelt, Hitler eller Stalin. Sådan kontrafaktisk historieskrivning är underhållande. Metoden har också använts främst av författare, däremot ganska sällan av akademiska historiker. Typiskt nog de bästa exemplen för professionell kontrafaktisk historieskrivning av denna art är populärhistoriska antologier, som riktar sig till allmänheten och som är mycket noga med att deklarerat att det handlar om nyttig lek. Antologier har ofta långa introduktioner där man problematiserar kontrafaktisk historieskrivning som sådan. Tre utmärkta exempel av denna produktion är Niall Ferguson's antologi *Virtual History: alternatives and counterfactuals*, den av Lars M Andersson och Ulf Zander redigerade *Tänk om... Nio kontrafaktiska essäer*, och danska antologin *En anden historie. Ni alternative Danmarkshistorier*. Att skriva kontrafaktisk historia är kanske underhållande och provokativt men definitivt inte meriterande. De tongivande historikerna E.P. Thompson, E.H. Carr avfärdade ”if... history” som en lek.

Den i grunden negativa synen på kontrafaktisk historieskrivning hänger ihop med ämnets identitet; dess grundläggande syfte, nämligen att fastställa historiska fakta, att berätta sanning, och den viktigaste metoden, källkritiken. Både syftet och källkritiska metoden är raka motsatsen till kontraktisk historieskrivning.

Den kontroversielle brittiske historikern Niall Ferguson är av få akademiska historiker som använder det kontrafaktiska resonemanget på ett medvetet och fruktbart sätt. Hans ambition är att förena den klassiska historiska traditionen, med stor tyngd på aktörer och deras agerande, med intresse för de breda samhällsliga ramar som utgör aktörernas spelplan. Ferguson använder kontrafaktisk historieskrivning som ett sätt att kritisera historisk determinism. Han är kritisk till kollegernas sätt att tillrättalägga olika händelser, att alltid ha en förklaring även. Exempelvis har han ägnat mycket utrymme åt att ifrågasätta de deterministiska förklaringarna till första världskrigets utbrott.

Det finns ett annat sätt att förhålla sig till frågan om förklaringar och hur dessa görs, helt enkelt frågan om kausala samband. Historiker sysslar inte endast med att fastställa historiska fakta utan också att förklara dem med hjälp av kausala samband. Och varje kausalt samband i sig innebär möjlighet till alternativa kausala samband. Som den amerikanske historikern Martin Bunzl poängterade: "...there is an incestuous connection between causal claims and counterfactual claims..." (Bunzl 2004) Ambitionen att förklara är besläktad med ambitionen att finna generella kausala samband.

I naturvetenskaper är det traditionella sättet att finna kausala samband experiment. Genom att upprepa experiment under kontrollerade villkor, i ett laboratorium, kan forskare med hög säkerhet, eller relativt sett hög säkerhet, fastställa kausala samband. Historiker kan inte isolera studerade händelser under kontrollerade former (laboratorium), de kan inte isolera betydande faktorer, inte heller resa i tid. Men de har ett alternativ till laboratorieförsök—komparativ metod. Genom att jämföra ett antal liknande fenomen i historien, antingen samtida eller ej, kan historiker fastslå att vissa kausala samband är mer sannolika än andra, helt enkelt att bygga upp "middle-range" förklaringar. Men komparativ metod kan också användas för att ifrågasätta etablerade kausala samband, att testa etablerade teorier.

Komparativ metod hör utan tvekan bland mest väletablerade historiska metoder. I denna kontext (kontrafaktiska resonemang) är två aspekter av den komparativa metoden mest intressanta: (1) Komparativ metod som ett sätt att testa teori. (2) Kontrasterande komparativ metod, alltså en metod som genom att jämföra två till synes lika fenomen avslöjar att skillnaderna kanske är större än vi trodde i början; egentligen ett sätt att undvika determinism.

Kontrafaktisk historieskrivning är egentligen ett specialfall av komparativ metod där det ena komparationsobjektet helt enkelt konstrueras/modelleras av historikern och sedan jämförs med verkligheten. Syftet är att testa etablerade kausala samband. Det är viktigt att betona att här handlar det alltså om något helt annat än i den kontraktisk historieskrivning som diskuterats i början. Det handlar inte om underhållning, inte om vad skulle hända om Hitler inte överlevt attentatet. Historikerns intresse ligger på makronivå. Han eller hon vill testa de generella kausala samband som rör demografisk eller ekonomisk utveckling, miljöförändringar och liknande.

Cliometrics och globalhistoria

Jag skall konkretisera med två exempel av hur kontrafaktiska resonemang använt på detta sätt, alltså som ett specialfall av komparativ metod. Det första exemplet är den cliometrics i USA, ett fack av ekonomisk historia som etablerat kontrafaktiska resonemang som en seriös del av sin metodologi. Det andra exemplet är globalhistoria som också använder kontrafaktiska resonemang i sin argumentation.

Robert Fogel, Nobelpristagare i ekonomi 1993 och välkänd amerikansk ekonomhistoriker, använde kontrafaktiskt resonemang på detta sätt redan 1964 i sin klassiska verk *Railroads and American Economic Growth*. Hans syfte med boken var att ifrågasätta den traditionella uppfattningen om järnvägarnas enorma betydelse för USA:s ekonomiska utveckling. Han skapade helt enkelt en alternativ modell av USA:s utveckling utan järnvägar, och sedan jämförde han de två, den verkliga och den hypotetiska/kontrafaktiska utvecklingen. I hans kontrafaktiska resonemang hade kapital istället investerats i kanalbyggen och andra projekt. Fogels slutsats var att USA:s ekonomiska utvecklingen året 1890 skulle bli ungefär densamma även utan järnvägar. Man kan naturligtvis se hans kontrafaktiska modell som en intellektuell lek, men det var utan tvekan en fruktbar lek. Ifrågasättande av den etablerade sanningen om järnvägarnas betydelse har skapat ny forskning. Hans metod har testats på andra länder och deras järnvägar: Ryssland, Brasilien, England. Dessutom metoden att konstruera kontrafaktiska komparativa fall har etablerats i cliometrics. På 1970-talet när Fogel blev involverad i kontrovers om USA:s slaveekonomi före inbördeskriget använde han igen kontrafaktiskt resonemang. "[e]very historian who has set out to deal with the causes of the Civil War ... has implicitly or explicitly presumed what would have happened to slavery if some events had unfolded in a way that was different from the actual course." (Bunzl 2004)

Att använda kontrafaktiska resonemang på detta sätt har närmast blivit en standardmetod i cliometrics, delvis därför att detta fack arbetar med kvantitativa metoder och modellering är en naturlig del av det kvantitativa arbetet. Cliometrics är ett ganska kontroversiellt fack inom disciplinen ekonomisk historia, men det är starkt i USA, Storbritannien och i Tyskland.

Ett helt historiefält som också fruktbart tillämpar kontrafaktisk historieskrivning är globalhistoria. Det gemensamma för cliometrics och globalhistoria är att de kommer från USA men teoretiskt och inte minst ideologiskt representerar de snarare varandras motsatser. Medan cliometriker uppfattas ofta som liberala kapitalismens advokater är globalhistoriker påverkade av konfliktperspektiv, teorier om underutveckling (marxism). De lyfter ofta fram faktorer som exploatering, miljöproblem, sociala konflikter och liknande.

Man skulle kunna nämna Jared Diamond och hans verk *Vapen vete och virus* där det förekommer en del kontrafaktiska resonemang, eller Janken Myrdals experiment med de tre stora landmassorna, som ligger nära Diamonds resonemang. Jag vill dock lyfta fram ett annat globalhistoriskt exempel som ligger oss betydligt närmare i tiden och som, med tanke på Kinas växande betydelse ekonomiskt och inte minst miljömässigt, är mer aktuellt. Jag vill ägna uppmärksamhet åt den amerikanske historikern Kenneth Pomeranz och hans bok *Great Divergence, China, Europe and making of the modern world economy*. Pomeranz huvudfråga och argument är egentligen ganska enkla. Han vill förklara varför utvecklingen i Kina och Västeuropa blir under 1800- och 1900-talen så annorlunda när så litet skilde områdena fortfarande i mitten av 1700-talet. Förklaringen

heter kol, m a o fossila energiresurser, och tillgången till den amerikanska kontinentens jordbruksresurser. Dessa två (fria) faktorer öppnade för en snabb ekonomisk omvandling av Västeuropa ungefär samtidigt som Kina hamnade i en fas av malhusiansk stagnation. Pomeranz använder kontrafaktiskt resonemang exempelvis genom att beräkna hur mycket jordbruksmark skulle Västeuropa, och mer specifikt England, behöva för att täcka sina behov av bränslen, textilier, livsmedel, och liknande. Dessa behov täcktes med hjälp av kol Amerikas jordbruksresurser. Både hans resonemang och beräkningsmetoder har kritiserats men man måste ändå erkänna att Pomeranz haft enorm betydelse för att stimulera debatten om den ekonomiska utvecklingen och dess skillnader. .

För att illustrera vad sådant resonemang innebär konkret kan tas upp Paolo Malanimas kontrafaktiska beräkning av markbehovet i Europa år 2000, om vårt energibehov tillfredställdes med samma metoder (energy carriers) som år 1750. Dagens 500 milj européer skulle behöva c:a 53 kontinenter av Europas storlek. Det säger något om hur annorlunda vår situation är idag, men också hur ohållbart är den energikonsumtion vi har idag.

Cliometrics och globalhistoria är två exempel på vetenskapligt motiverad användning av kontrafaktiska resonemang. Själva resultaten där man jämför den faktiska och hypotetiska komparationsobjekten är sällan entydiga och de två exemplen, Fogel och Pomeranz, har mött mycket kritik. Men samtidigt har de också skapat fruktbara frågor och utan tvekan bidragit till historieämnets utveckling.

Referenser:

- Philip Roth, *Konspirationen mot Amerika* (Stockholm: Bonnier, 2005)
- Niall Ferguson (red.), *Virtual history: alternatives and counterfactuals* (London 1998)
- Lars M Andersson och Ulf Zander (red.), *Tänk om- : nio kontrafaktiska essäer* (Lund : Historiska media, 1999)
- Rasmus Dahlberg (red.), *En anden historie: ni alternative Danmarkshistorier* (Köpenhamn: Aschehoug, 2001)
- Niall Ferguson, *The pity of war* (London: Allen Lane 1998)
- Niall Ferguson, *The war of the world : history's age of hatred* (London: Allen Lane 2006)
- Martin Bunzl, "Counterfactual History: A User's Guide", *The American Historical Review*, Vol 109, issue 3, 2004
- Robert William Fogel, *Railroads and American economic growth: essays in econometric history* (Baltimore 1964)
- Jared Diamond, *Vete, vaper och virus* (Stockholm: ePan 1999)
- Janken Myrdal, "Det stora experimentet, de tre landmassorna och utvecklingen", Arne Jarrick och Alf Johansson (red.) *Jorden runt igen: nya bidrag till en gammal globalhistoria* (Stockholm 2004)
- Kenneth Pomeranz, *The great divergence : China, Europa, and the making of the modern world economy* (Princeton: Princeton University Press 2000)
- Paolo Malanima, "Energy crisis and growth 1650–1850: the European deviation in a comparative perspective", *Journal of Global History* (2006) 1